

ДО ПИТАННЯ ГЕНЕЗИ ІДЕЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ У ПРАВІ

У статті досліджено філософсько-правове розуміння генези ідеї відповідальності в праві на тлі становлення і розвитку філософсько-правової думки, в контексті різних інтерпретацій відповідальності з огляду на історичні особливості еволюції права, акцентуючи на сутнісних характеристиках відповідальності та її співвідношенні зі свободою.

Ключові слова: відповідальність людини, право, свобода.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства особливої актуальності набуває питання ефективності регулювання суспільних відносин з метою задоволення потреб та інтересів учасників суспільного життя, безперешкодної реалізації їхніх прав та свобод. Одним із найбільш дієвих засобів, який забезпечує нормальне функціонування суспільства та держави, є відповідальність людини. Завдяки відповідальності людини і праву (правовій відповідальності) можливі регулювання та саморегулювання суспільних відносин. Трансформуючись із характеристики особи в особливе суспільне відношення, соціальна відповідальність робить можливим існування всіх інших суспільних відносин, оскільки кожне з них виникає і функціонує на засадах відповідальності та взаємної відповідальності його суб'єктів. Кожне суспільство, котре прагне до збереження своєї цілісності і подальшого розвитку, формує правила співіснування його членів – соціальні норми, зокрема правові, а також здійснює контроль за їх виконанням. У цьому контексті відповідальність проявляється двоюко: з одного боку, завдяки позитивній відповідальності особа дотримується соціальних норм, з іншого – у разі порушення вимог соціальних норм виникає негативна відповідальність як реакція суспільства, спрямована на припинення і усунення надалі такої поведінки. Така закономірність поширюється і на правову відповідальність як один із видів соціальної відповідальності.

Нормативним підґрунтям правової відповідальності є норма права, хоча глибинними, сутнісними підставами будь-якого виду соціальної відповідальності є участь особи у суспільних відносинах, тобто добровільне обмеження своєї свободи – згода виконувати взяті на себе зобов'язання. Правова відповідальність формується у суспільних від-

носінах, а вже потім закріплюється, формалізується у правових нормах. З іншого боку, закріпивши найбажаніші для суспільства та держави зразки поведінки, правова норма здійснює регулювання, розвиток та упорядкування суспільних відносин. Так, право – це не лише міра свободи, але й міра відповідальності. Саме тому важливо дослідити формування та розвиток правової відповідальності як необхідної умови права, отже, свободи, нормального функціонування суспільних відносин та можливості безперешкодної реалізації прав людини. Досліджувати генезу правової відповідальності, безперечно, необхідно, адже її мало вивчили вітчизняні вчені-правознавці.

Стан дослідження. Проблему соціальної відповідальності вивчали Л.М. Архангельський, Г.С. Афанасьєв, В.П. Борисов, Н.А. Головки, А. Д. Гойко, Г. А. Голубєва, Л.І. Грядунова, О.Г. Дробніцький, Ю.А. Замошкін, Л.Н. Коган, А.І. Коломак, І.А. Крилова, А.А. Кудінова, Є.В. Левченко, В.Г. Мордкович, Н.С. Мороз, В.С. Марков, А.Ф. Плахотний, А.В. Портнов, Г.Л. Смірнов, В.М. Соколов, Л.В. Сохань, Н.Д. Табунов, В.М. Терехов, І.П. Торунцов, В.П. Тугаринов, Г.В. Фартухова, В.А. Шабалін, Б.С. Яковлев та інші.

Вихідною точкою в дослідженні відповідальності у філософсько-правовому аспекті є вирішення питання про співвідношення свободи і відповідальності, свободи і необхідності, оскільки вони неподільні й найбільш універсальні регулятори поведінки людини. Свобода виражається в пануванні людини над природою, суспільством, над собою та в можливості людини приймати різні рішення, котрі оцінюються і порівнюються через призму необхідності, певних умов, потреб та інтересів. Свобода людини означає не просто можливість вибору вольового, усвідомленого, а головне – відповідального варіанта поведінки.

Мета статті – виявлення особливостей поетапного формування та розвитку філософсько-правового розуміння відповідальності людини.

Виклад основних положень. Формування відповідальності як ідеї, соціального інституту та феномена соціокультурного розвитку суспільства поділяється на закономірні етапи, кожен з яких став епохою. Кожна історична епоха відображала систему пов'язаних між собою показників, критеріїв та регуляторів суспільних відносин, серед яких першочергова роль належала праву. Розглядаючи генезу ідеї відповідальності у праві, слід погодитись, що сучасні знання не дозволяють достатньо чітко визначити, з якого часу людина починає діяти відповідально, тобто усвідомлювати свій обов'язок відповідати за вчи-

нене, свідомо контролювати свою поведінку, по-своєму ставлячись до соціальних вимог, які висувуються до членів суспільства. Визначення хронологічних меж виникнення феномену відповідальності пов'язане з вирішенням питання про те, коли і з якої причини людина почала усвідомлювати себе активним суб'єктом дійсності, що пов'язують із виникненням людського суспільства [9, с. 23].

У правовій сфері свобода і відповідальність поряд зі справедливістю виражають найбільш значущі правові цінності для людини і суспільства [6]. Однак з цього приводу виникла дискусія. Одні вчені вважають, що філософський аналіз відповідальності особи, який обмежується взаємозв'язком категорій свободи і відповідальності, малоефективний, оскільки не досліджується об'єктивний механізм і соціальна природа відповідальності. Дослідники, які розвивають цю ідею, стверджують, що для наукового пізнання актуальна насамперед не категорія свободи, а відносини залежності, надаючи категоріального значення поняттю відповідальної залежності [7, с. 221].

Однак ми підтримуємо точку зору А.Н. Данилова стосовно того, що відповідальність – це функція свободи, а не залежності, а прогресивна лінія історичного розвитку йшла і сьогодні йде шляхом подолання залежності через досягнення незалежності й утвердження взаємозалежності [4, с. 44]. Розгляд відповідальності поза свободою, на думку Г.І. Іконнікової, В.П. Ляшенко, робить біднішим розуміння цього феномену, оскільки відповідальність є нерозривною зі свободою людини як творчого суб'єкта. Людина та інші соціальні суб'єкти діють не інстинктивно, а свідомо, тобто розум, в тому числі юридично оформлений, не дозволяє людині робити що завгодно. Свобода є можливістю вибрати спосіб життя за соціальними нормами, тобто між добром і злом, справедливим і несправедливим, моральним і аморальним, реалізувати себе як особу і відповідати за такий вибір перед суспільством і самим собою. Тому філософсько-правовий розгляд відповідальності дозволяє «глибше розкрити сутність юридичної відповідальності як правовідносини (суб'єктно-суб'єктні відносини), в яких кожна зі сторін зобов'язана відповідати за дії перед іншою стороною, а в кінцевому підсумку перед державою і суспільством» [12, с. 254].

В історії філософії категорію свободи розглядали в контексті свободи волі як метафізично-антропологічного атрибуту людини, що зумовлює її здатність бути першопричиною, аутодетермінантою своїх соціальних дій та моральних вчинків. На думку В.А. Бачініна, особа, наділена свободою волі, може здійснювати вибір між добром і злом,

легальною і кримінальною поведінкою, беручи на себе всю відповідальність за наслідки вибору. Проблема свободи волі передбачала різні концептуальні підходи: Демокрит, Гоббс, Спіноза, Гольбах, Маркс вважали, що в природі людини немає свободи волі, оскільки на неї тиснуть природні й соціальні детермінанти; Фіхте, Штірнер, Ніцше, Сартр, Камю переконували, що людина за своєю природою наділена свободою волі, що становить її сутність; Кант вважав, що людина – унікальна істота, котра існує одночасно в світі жорстких причинних залежностей природно-фізичного характеру і в просторі моральної свободи [1, с. 776].

Філософсько-правові дослідження свободи як передумови виникнення відповідальності сягають ще античності, проте актуальні й сьогодні. Хоча й сучасна наука не може дати відповідь на питання, коли людина відчула необхідність свідомо контролювати свої дії. Висловлюються припущення, що об'єктивні умови існування первісного суспільства створили жорстку детермінацію поведінки, що не допускає відхилень: дії, вчинки окремої людини зумовлені колективною волею та природними потребами [11, с. 5].

Чимало вчених вважають, що перші моральні норми проявлялися в табу як засоби приборкання тваринного в людині. Тоді виникли елементи відповідальності – поведінка, почуття обов'язку, докори сумління. Порушник табу почувався відповідальним, тому що його хвилювало, чи не завдав його вчинок шкоди рідному племені. Первісна людина ще не відрізняла себе від інших, адже її самосвідомість проявляла лише як групова самосвідомість. Страх перед невідомим у той час був одним із мотивів прояву почуття відповідальності, а отже, і відповідальної поведінки. Відповідальна поведінка виникла в результаті взаємовідносин людини і суспільства. Її формування пов'язане з розвитком людини як соціальної істоти, суспільних відносин, коли поведінка особи набуває суспільної значущості й починає регулюватися за допомогою соціальних норм [13].

У філософії Древньої Греції зроблено перші спроби наукового обґрунтування ідеї відповідальності людини, що пов'язувалась з «процесом самовдосконалення особистості, вмінням розрізняти добро і зло, розумом та почуттями, свободою, справедливістю та рівністю. Крім того, постало питання про формування у свідомості людей моральних цінностей, які б регулювали поведінку людини, становили основу моральних і правових норм та забезпечували соціальний порядок» [8, с. 170], а також соціальну та правову відповідальність.

Завдяки давньогрецьким мислителям відбувся перехід до раціонально-логічного способу пізнання і пояснення оточуючого світу та суспільних явищ. У багатоманітності форм філософсько-правових уявлень давньогрецьких мислителів можна прослідкувати всі ідеї, які пізніше розвиваються і стають основними у сучасній філософії права. Особливо велика цінність античної філософії права у тому, що вона оформилася і розвивалася як ідеологія вільних людей. Свобода була фундаментальною цінністю, головна метою зусиль і основною ідеєю всього давньогрецького права.

Ідея відповідальності виникає у давньогрецькій суспільно-політичній думці й набуває гуманістичного спрямування. Слід погодитись, що еллінська ментальність спочатку в міфологічному, а згодом у філософсько-політичному сенсі обґрунтувала і захистила природні права людини. Умови існування людей тієї епохи, постійна боротьба демосу з аристократією сприяли критичному переосмисленню міфів про божественну сутність аристократії, виникненню нових суспільно-політичних ідеалів і уявлень про свободу, мораль і соціальну організацію [5].

Отже, представники класичної філософії права пов'язували поняття відповідальності людини, права та свободи, хоча й тлумачили їх відповідно до історичних, культурних, релігійних і ментальних особливостей суспільства, з якого походили, а також власних методологічних підходів, уявлень та переконань. Визначальними, однак, залишались проблеми індивідуальної відповідальності людини, відповідальності та свободи, взаємозв'язку відповідальності і права, підстав природного права, взаємозв'язку природного та позитивного права, взаємозалежності прав та обов'язків, значення правової відповідальності для нормального розвитку суспільства та держави.

Формування раціонально-логічних, філософських, а пізніше наукових способів підходу до навколишнього світу створило теоретичну та філософську основи для розвитку ідеї відповідальності. Античні мислителі розглядали відповідальність людини крізь призму свободи, сприймаючи свободу громадянина як відповідальність за свою поведінку, однак вони не вбачали в кожній людині неповторну індивідуальність. Це була свобода абстрактна, мало зорієнтована на інтереси та потреби людини.

У Середньовіччі під впливом пізніх стоїчних уявлень про мораль у межах етичної концепції християнства виникає релігійна ідея особистої відповідальності людини за заподіяне нею зло, як прийняття

внутрішнього самоконтролю, розуміння необхідності передбачувати результати своїх дій та вчинків. Крім того, християнство здійснило переворот у ставленні до людини, проголосивши рівність людей перед єдиним Богом незалежно від соціального становища і національності. Характерною особливістю розуміння ідеї свободи і відповідальності того часу стала моральна реабілітація людини, обґрунтування її суверенності як морального суб'єкта і утвердження її права на задоволення своїх потреб.

Розвиток ідеї відповідальності в Середньовіччі слід пов'язати насамперед з роллю християнства у формуванні відповідальних відносин між людьми, соціальними групами, народами. Моральні й інші соціальні норми як правила поведінки, за якими діють люди, виникли і сформувалися на основі норм релігійних. У разі порушення соціальної норми помста, покарання розглядалися як спокутування гріха. Отже, тенденція розглядати відповідальність як кару за неналежну поведінку посилилась» [3, с. 8].

Середньовічна морально-правова свідомість стала передумовою переходу до епохи Нового часу, яка стала епохою свободи людського духу і розуму. Характерною особливістю розуміння ідеї свободи і відповідальності того періоду є моральна реабілітація людини, обґрунтування її суверенності як морального суб'єкта і утвердження її права на задоволення своїх потреб. Ця епоха «опускає моральність на землю, включає її в сукупність мотивів живого індивіда, намагається пов'язати в один вузол, з одного боку, індивідуальні вимоги, потреби, прагнення до щастя, а з іншого – суспільні зобов'язання, обов'язок» [2, с. 122].

Представники філософії Відродження гідно визнавали людину, яка була відповідальною та добродесною. Проголосивши рівність усіх носіїв відповідальності, гуманістична філософія цього часу по-новому порушила питання про природу відносин свободи і детермінізму, свободи і відповідальності в суспільстві. Гуманізм вніс вирішальну лепту й у розвиток Реформації, найважливішою ідеєю якої стала особиста відповідальність людини перед Богом – без посередництва церкви. Це дало можливість поєднати релігію з гуманізмом епохи Відродження.

Філософія Нового часу розширила уявлення про відповідальність людини, яку тлумачила як усвідомлення людиною важливості або значущості її життя та діяльності. Продовжуючи традиції Відродження, ця епоха визнавала право кожної людини бути вільною від народження. Головним виміром відповідальності на той час визнава-

лася свобода. Проте принцип підлеглості людини суспільству зберігалася. Це спричинило розуміння відповідальності як підзвітності. У цей час утверджувалась ідея активності людини у її прагненні пізнання світу та самої себе, яке вважалось вищим виявом людської духовності та спонукало людину до морального розвитку. Філософія свободи і відповідальності того часу не була однорідна за змістом, однак була об'єднана ідеєю автономії людини. Під впливом християнського індивідуалізму та стоїцизму природне право розглядало людину не як соціальну істоту, а як індивіда. Це передбачало необхідність рівності та свободи в суспільстві.

У міру розвитку суспільних стосунків і філософської думки формується чітке розмежування понять цивільної чи зовнішньої і моральної чи внутрішньої свободи. Однак головним досягненням розвитку філософсько-правової думки Нового часу було визнання того, що і в тому, і в іншому разі єдиним суб'єктом свободи і відповідальності є людина. «Визнавалася цивільна рівність людей у суспільстві в прагненні зберегти свою свободу, щоб стикаючись, вони мінімально заважали один одному, всі рівною мірою відмовлялися від своєї свободи на користь суспільства. Це було єдиним задовільним поясненням втручання суспільства в справи індивіда і називалося теорією суспільного договору» [10, с. 42].

Німецька класична філософія, підсумувавши ідеї Нового часу, запропонувала нове розуміння відповідальності вільної людини. Філософська проблема діалектики свободи і необхідності стала важливою методологічною основою розуміння феномена відповідальності. Філософи тієї доби доводили, що свобода, яка розглядається за межами необхідності, породжує не відповідальність, а свавілля та всюдозволеність. Отже, що важливішою є соціальна роль особи, то вищою повинна бути її соціальна відповідальність і у розумінні усвідомлення значущості своєї діяльності, і щодо тих несприятливих наслідків, до яких можуть призвести діяння, котрі суперечать соціальним вимогам.

XIX ст. охарактеризувалось розвитком концепції відповідальності крізь призму нового підходу, який виявився у визнанні того, що справді людське в людині не є продуктом саморозвитку, а визначається стосунками з іншими людьми та з буттям у цілому. Водночас його особливість у переконанні, що здатність до розвитку, відкритість творчим впливам ззовні може бути лише результатом вільного морального рішення самої людини. Відповідальність і свободу починають розуміти крізь призму самовизначення особи.

Відповідальність людини за іншого або перед іншим виявляється, коли людина усвідомлює моральну залежність від іншого (людини, суспільства, природи і т.д.). У такій взаємозалежності розкривається сутність відповідальності у ХХ ст., що стало епохою нового осмислення цілей людського буття, спрямованого в майбутнє. На зміну традиційній нормативній етиці обов'язку приходить етика відповідальності, яку починають розуміти як надійність. Водночас проблему відповідальності продовжують розглядати у розрізі свободи як тісно пов'язану з вибором людини і відповідальністю за його реалізацію.

Висновки. Тракуючи проблему генези як ідеї відповідальності в контексті свободи, слід підкреслити, що свобода не може бути безвідповідальною. Відповідальність обмежує свободу, оскільки людина не завжди здатна оцінити свої можливості. Тому суспільство і держава створюють чіткі правила поведінки (моральні, правові норми), котрі, з одного боку, захищають людину, а з іншого – утримують її від порушень свободи і прав інших людей. Такі правила не повинні бути зорієнтовані лише на свободу, а мають ґрунтуватися на моральних цінностях суспільства, його традиціях, ментальності, релігійних та культурних особливостях.

Свободу визначають як соціально-правову цінність, ідеал, мету розвитку суспільства, зміст та сутність якої становлять права та свободи людини і громадянина. Свобода – це основа загального блага, тому індивідуальна свобода обмежується відповідальністю, щоб забезпечити соціальну, правову свободу. Підставою такої свободи є право, яке у взаємозв'язку з відповідальністю уможливує існування свободи. Не заперечуючи важливості інших соціальних норм у гарантуванні свободи, навпаки, зазначимо, що увесь комплекс соціальних норм забезпечує свободу, проте найбільш дієвими з них є норми права, оскільки чітко окреслюють її межі, встановлюють формально обов'язкові правила поведінки, формалізують відповідальність.

Правова свобода – можливість поведінки суб'єкта права, яка виникає на підставі правових норм, забезпечується державою і суспільством та обмежується правовою відповідальністю на засадах справедливості і формальної рівності. Свобода без рівної міри, без відповідальності та справедливості перетворюється на свою протилежність – свавілля, а право – на безправ'я.

Природне право, яке охоплює моральні та правові цінності, базується на розумінні права як міри свободи і відповідальності, що ґрунтуються на справедливості. Ідея справедливості передбачає визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та реалізується у суспільних (пра-

вових) відносинах між формально рівними суб'єктами права. Справедливість у праві є критерієм оцінки суспільних відносин та вказує на співмірність співвідношення відповідальності і свободи суб'єктів права.

Відповідальність людини в праві (правова відповідальність) розглядається як зумовлена історичними, соціальними та культурно-світоглядними умовами, усвідомлена необхідність людини виконувати вимоги правових норм, яка забезпечує їй гарантовану суспільством і державою можливість безперешкодної реалізації свободи. Відповідальність людини – це необхідна ознака, яка уможливує здійснення правових відносин та відображає загальний стан взаємовідповідальних відносин у суспільстві.

Вихідною точкою у формуванні відповідальності є людина, яка реалізує її однаково і через права, і через обов'язки у конкретних правовідносинах. Отже, право стає мірою відповідальності людини, забезпечуючи кожному суб'єкту права рівну міру свободи і відповідальності, що розкриває ідею справедливості права. Справедливість відповідальності людини розглядається як засіб, котрий врівноважує її поведінку з вимогами правових норм: правомірна поведінка зумовлює схвалення, заохочення, а протиправна поведінка – осуд, стягнення, обмеження в правах.

Відповідальність людини у праві є гарантією ефективності права, оскільки наділена дієвими правовими засобами впливу на людину. Кінцева мета відповідальності людини – дієвість права, а отже, впровадження в соціальну практику відповідних соціально-правових цінностей, встановлення соціального порядку, а в підсумку – належне забезпечення потреб та інтересів людини.

1. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 1093 с.

2. Букреев В.И. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению: учеб. пособие / В.И. Букреев, И.Н. Римская. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с.

3. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности: монография / Н.В. Витрук. – М.: РАП, 2008. – 324 с.

4. Данилов А.Н. Социология власти: теория и практика глобализма / А.Н. Данилов. – Минск: Университетское, 2001. – 447 с.

5. Климончук С. Суспільно-політична думка стародавньої Греції про свободу і моральну відповідальність / С. Климончук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_12/Klymonchuk.pdf

6. Лазарев В.М. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи): монография / В.М. Лазарев, В.Г.Федорова; МОУ «Волжский институт экономики, педагогики и права». – Волгоград: Волга, 2005. – 132 с.

7. Мусиенко С.Г. Концептуализация понятия политической ответственности / С.Г. Мусиенко // Проблемы управления: Академия управления при президенте республики Беларусь. – 2007. – № 4 (25). – С. 221–224.

8. Омельчук О.М. Зародження і розвиток уявлень про поведінку людини в античній філософії / О.М. Омельчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів, 2011. – Вип. 1. – С. 169–180.

9. Осауленко А.О. Историко-теоретичні аспекти розвитку юридичної відповідальності та покарання / А.О. Осауленко // Право і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 23–27.

10. Парамонова И.М. Социальная ответственность: генезис, сущность, структура и стратегия развития (Системный анализ): дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / И.М. Парамонова. – М.: РГБ, 2005. – 110 с.

11. Сперанский В.И. Основания ответственности: методологический и праксиологический аспекты / В.И. Сперанский. – Новосибирск: СибГУТИ, 2003. – 69 с.

12. Философия права: учебник / Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2010. – 315 с.

13. Чепульченко Т.О. Соціальна відповідальність: поняття та суть / Т.О. Чепульченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vkpi/Soc/2010_1/Chepylchenko.pdf

Гришук О.В., Романинец М.Р. К вопросу генезиса идеи ответственности человека в праве

В статье исследовано філософсько-правове розуміння генезису ідеї відповідальності в праві на фоні становлення і розвитку філософсько-правової думки, в контексті різних інтерпретацій відповідальності з урахуванням історичних особливостей еволюції права і акцентуванням на суттєвих характеристиках відповідальності і її відношенні до свободи.

Ключевые слова: *ответственность человека, право, свобода.*

Grishuk O.V., Romanynets M.R. Towards genesis of the idea of human responsibility in law

The article investigates the philosophical and legal understanding of the genesis of the idea of responsibility in law against the formation and development of philosophical and legal thought in the context of different interpretations of responsibility considering the historical features of the evolution of law and focusing on the essential characteristics of responsibility and its relationship to freedom.

Key words: *human responsibility, law, freedom.*

Стаття надійшла 22 лютого 2013 р.